

TOLERANCIA A JEJ HRANICE (John Locke: Epistola de tolerantia)

ONDREJ MÉSZÁROS, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Môj referát sa opiera o *List o tolerancii (Epistola de tolerantia)*, ktorý Locke napísal v latinčine počas svojho politického vyhnanstva v Holandsku na rozhraní rokov 1685—1686.

Tomuto slávnemu Lockovmu listu predchádzali mnohé diela zaoberajúce sa náboženskou toleranciou (Pico della Mirandola, Agrippa z Nettesheimu, Sebastiano Castellion, Grotius, Pufendorf a i.). Je známe aj to, že ich Locke poznal a vlastnil. Poznal aj Spinozove diela a Bayleho aj osobne. Bayle nazýval Locka „hlbokým metafyzikom storočia“, ale podľa R. Klíbanského možno vylúčiť predpoklad, že by Bayle vplýval na Lockovu rozpravu. Kým Bayle očakáva od kráľovského absolutizmu, aby z hľadiska štátnej moci ukončil neúprosne prenasledovanie náboženstiev, Locke zakladá slobodu vyznania na občianskom práve par excellence, na slobode neobmedzeného združovania. Na rozdiel od Spinozu, ktorý slobodu považoval za hodnotu dosiahnuteľnú pre racionálne bytosti, pre Locka je sloboda „privatio mali“, teda absencia prinútenia. Špekulatívne by sme toto chápanie, ktoré je podstatou aj anglickej liberálnej tradície, mohli nazvať „negatívnou slobodou“. V každom prípade ale svedčí o rozdieloch medzi Lockovým poňatím tolerancie a možnými holandskými vplyvmi.

Locke teda, hoci poznal minulé aj súdobé názory na otázku tolerancie, svoje poňatie postavil na princípoch vlastnej filozofie.

Opodstatnenosť tolerancie v základe podopiera prirodzenosťou ľudského rozumu, podľa ktorej nikto nedisponuje absolútnymi kritériami rozlíšenia pravdy a nepravdy. Na rozdiel od *Rozpravy o ľudskom rozume* sa však v *Epistole* už nedrží kritickéj analýzy istoty poznania. Otázkou tolerancie skúma z hľadiska svojej sociálnej a politickej filozofie (ktorá je obsiahnutá najmä v druhej *Rozprave o vláde*).

V súhlase s logikou tohto diela určuje rozdiely, ktoré sa evidentne ukazujú medzi funkciami štátu a cirkvi. Podľa Locka je štát takou ľudskou spoločnosťou, ktorá sa utvorila jedine na záchranu a rozmnoženie občianskych hodnôt a statkov (života, slobody, majetku). Proti princípu „*cuius regio, eius religio*“ hlása, že možnosti občianskej moci sú ohraničené týmito funkciami a že ich teda nemožno rozšíriť na duševnú spásu. Popri iných argumentoch operuje aj rozlíšením presvedčovania a prinútenia ako dvoch foriem koordinácie činnosti, z ktorých prvá prislúcha dobrej vôli, druhá zasa úradom. V otázkach cirkvi zdôrazňuje slobodu a dobrovoľnosť, z ktorých odvíja nielen vzťah jednotlivca a cirkvi (nie je prirodzeným stavom človeka byť členom určitej cirkvi; voľnosť vstupu do nej a výstupu z nej a pod.), ale aj koreláty štátu a cirkvi (cirkevne exkomunikovaní ľudia nesmú utrpieť ujmu na občianskych právach; nikto nesmie siahnuť na statky druhého len preto, lebo je odlišného vierovyznania atď.). To sa nemení ani vtedy, keby sa úrady postavili na stranu niektorej z cirkvi. V opačnom prípade totiž získajú moc „príliš horliví rytieri pravdy“ a „netrpezliví prenasledovatelia heretikov“. Inými slovami, človeka treba zveriť jemu samému a jeho svedomiu. V tejto Lockovej požiadavke sa odráža vplyv moderného prirodzeného práva, ktoré

oproti klasickému chápaniu (Sokrates, Platón, Aristoteles, stoici, Tomáš Akvinský) vyzdvihuje úlohu individua. Klasické prirodzené právo možno charakterizovať tak, že v ňom 1. je principiálne vedomie celku (každá časť je pochopiteľná len vzhľadom na celok); 2. dobro má ontickú a časovú prioritu pred príjemným; 3. duša stojí vyššie než telo; 4. spoločnosť musí byť v súlade so spravodlivosťou (lebo musí byť v súlade s prírodou). Moderné prirodzené právo (počnúc 17. storočím a Hobbesom) zasa zakladá nevyhnutnú štruktúru politickej spoločnosti na prirodzenosti jednotlivca. Ignorovanie rozmanitosti, vyrastajúcej z individuálnych odlišností, vedie potom nielen k náboženským sporom, ale i k vojnám — tvrdí Locke. Preto nemáme konať proti nevyhnutnosti. Cestou zachovania spoločenského mieru nie je intolerancia voči inak zmýšľajúcim, lež ich tolerovanie, lebo ich jednoducho nemožno obísť.

Ak sa porušuje tento princíp a do oblasti viery či presvedčenia sa zasahuje zákonom, násilím a trestami, darmo budeme hľadať mieru: „všetko, čo úrady vymyslia a zbraňami vynútiť, môže byť normou pravdy“. Tento Lockov názor už presahuje sféru náboženskej tolerancie a má univerzálny význam. Funkciou zákonov nie je strážiť čistotu pravdy, lež istotu občanov a štátu. „Pravda sa lepšie rozvíja, keď ju niekedy necháme samotnú.“

Kým teda podľa Locka štát nemá právo zasahovať do otázok pravdy, lebo ona je súčasťou individuálnej mienky a rozumu, inak je to už pri praktickom pôsobení jednotlivých dogiem. Tam totiž ide o morálku a fungovanie spoločnosti alebo, Lockovými slovami, „o správne normy konania“. Podľa toho štát nemôže tolerovať: 1. také názory, ktoré protirečia dobrým mravom, nevyhnutným k udržaniu ľudskej spoločnosti či občianskej pospolitosti; 2. takú skupinu ľudí, ktorá si privlastňuje privilégia voči ostatným smrteľníkom a moc v občianskych záležitostiach; 3. takú sektu, ktorej členovia podliehajú ochrane a vôli cudzej mocnosti; 4. ateistov, lebo idea Boha je základom spoločenskej súdržnosti.

Aj keď vieme, že Locke v treťom bode má na mysli katolíkov, jeho obmedzenia sféry tolerancie sú racionálne i pragmaticky zdôvodnené, a preto majú aj širšiu platnosť a okrem exkomunikácie ateistov zo spoločnosti ich možno v tomto význame akceptovať.

✱

Ako z krátkého prehľadu vidno, Lockovo poňatie tolerancie nachádza vyjadrenie najmä v politickej filozofii. Nie je preto náhodné, že princíp tolerancie získava politickú formu v rôznych doktrínach liberalizmu, pričom sa spája s tzv. ľudskými právami na slobodu. Tie sa spravidla dostali do väčšiny právnych kódexov spolu s právnymi a inštitucionálnymi garanciami. Zo všeobecnejšieho hľadiska pritom možno konštatovať, že toto liberálne poňatie obsahuje v sebe niekoľko imanentných protirečení. Spomeňme len dve: prvé sa týka privátneho charakteru tolerancie, teda toho, čo nachádza svoje najpresnejšie vyjadrenie u J. S. Millia. Podľa neho hranice tolerancie spočívajú v požiadavke, aby individuum neporušovalo záujmy druhých či pospolitosti. Po druhé, tolerancia sa vzťahuje skôr na názory ako na konanie. Sloboda názoru takto plní úlohu kompenzátora možnej praktickej nemohúcnosti. Iného charakteru je väzba politickej formovanej tolerancie s konsolidovaným spoločenským životom a predstavou postupných, evolučných zmien. To znamená, že jednak obdobia revolučných zmien nie sú zvyčajne vrcholnými prejavmi

tolerancie, jednak liberálne teórie obchádzajú problém osudu tolerancie v prechodných fázach spoločenského pohybu.

Toto involvuje normatívny charakter princípu tolerancie, ktorý nachádza svoje vyjadrenie vo filozofii dejín, v etike a v metodologickom spore o vzťahu tolerancie a pravdy.

Vo filozofii dejín ide o zdôraznenie vzájomnej previazanosti tolerancie, slobody a rozumu. Z faktografického aspektu je známe, že skutočná náboženská tolerancia bola v dejinách možná len v tých krajinách, kde občianska spoločnosť mala suverénne postavenie voči politickej a cirkevnej moci, teda v krajinách prvých buržoáznych revolúcií, v Holandsku a v Anglicku. Vo Francúzsku, kde náboženská tolerancia bola vecou filozofov a pragmatických politikov, zvíťazila idea tolerancie len vtedy, keď už znamenala oslobodenie sa od náboženstva. Idey slobody a rozumu neboli nikdy a nikde tak vyzdvihované, ako v osvietenstve. Na druhej strane — zo špekulatívneho hľadiska — možno pomerne bezrozporne konštruovať schému, podľa ktorej je racionalita (inštrumentálna aj komunikatívna) zakódovaná do štruktúry ľudského konania. Toto konanie je svojou povahou kooperatívne, a preto sa pri permanentnom zosúlaďovaní cieľov a prostriedkov nezaobíde bez autokorekcie, a teda bez tolerovania a akceptovania odlišných modelov. Odmietnutie racionality tu vedie nielen k iracionalite, ale aj k porušeniu slobody a tolerancie — na čo poukazuje aj Locke.

Kým z dejinnofilozofického hľadiska ide o problém slobody ako premenlivej kvality ľudských dejín, z hľadiska etiky sa tolerancia prezentuje najmä vo väzbe na osobnú slobodu, v konfrontácii s princípom úcty k druhému a s étosom kategorického imperatívu.

Praktickú moralitu by som tu doplnil tou intelektuálnou cnosťou, ktorá považuje súťažiacie predstavy a názory za také pravdy, z ktorých si ani jedna nemôže uzurpovať právo výlučnosti. Problém, ktorý sa tu skrýva a ktorý by si zaslúžil osobitné pojednanie, je dilemou principiálnosti a tolerancie. Možností, od ortodoxie cez dogmatizmus k schopnosti viesť dialóg, je mnoho. Na jednu vec ale treba upozorniť. Spory o vzťahu pravdy a tolerancie sa netýkajú len vedeckých dišpút, ale aj hodnotenia veľkých spoločenských a ideových prevratov. Intolerancia je základnou vlastnosťou monolitných systémov a ideológií. Často sa ale stáva, že pád takéhoto monolitizmu legitимуje opozičné názory, ktoré jednoznačným odsudzovaním minulosti privádzajú na svet nové čierno-biele schémy, také typické pre predchádzajúci systém. Otázka teda stojí nasledovne: možno byť zároveň tolerantný i principiálny?, či inak: aké chápanie odlišnosti pripúšťa tolerancia?

Pri tejto otázke sa okruh problémov spätých s toleranciou uzatvára. Uzatvára sa ale paradoxne, lebo nás vovádza do prúdu každodenného života a zároveň odkazuje na tie axiómy filozofie dejín a politickej filozofie, ktoré sa opierajú o racionalizmus. Čo mám na mysli? To, že hranice tolerancie sú u Locka racionálne vymedzené. Sú presne zdôvodnené možnosti i nemožnosti tolerovania odlišností. Ak sa obzrieme za našou bezprostrednou minulosťou (ale i súčasnosťou), vidíme, že u nás absentoval [absentuje] práve tento racionálny poriadok. Náhodné tolerovanie toho, čo sa vymykalo bežným zvyklostiam, ale i všeobjímajúca intolerancia mali také iracionálne pozadie, že vždy prekvapovali. Kalkulácia s dôsledkami činov bola zbytočná, lebo životné cesty ľudí boli viac dielom slepého osudu a menej už výsledkom vlastného

rozhodnutia. Vzhľadom na túto skúsenosť je pre nás Lockovo chápanie tolerancie takmer ideálne, lebo zavádza poriadok do sveta vzájomnej konkurencie. Zároveň sa tu ale ukazujú aj jeho obmedzenia, lebo sa vzťahuje na zmluvne utvorené politické (občianske) styky, kým sféra súkromného života ostáva terra incognita. Presnejšie, Lockov model je uplatniteľný tam, kde je možnosť nerušeného usporiadania cez vzájomné dohody a ich rešpektovanie, alebo tam, kde spoločnosť má dostatok času na to, aby si navykla na normy jedného spoločného každodenného života. Prvý spôsob predpokladá aktuálne sa obnovujúci konsenzus, druhý zasa evolučnú výstavbu významového sveta jednotlivcov. Spoločnosti s prerušovanou kontinuitou svojich dejín a s hlbokou eróziou základných hodnôt poskytujú skôr obraz pôsobenia intolerancie. A to i napriek nenásilným revolúciám. Tristoročný posun v dejinách sa ťažko doháňa. Najmä ak si tolerancia vyžaduje uvážlivosť.

LITERATÚRA

1. LOCKE, J.: Epistola de tolerantia — Levél a vallási türelemről. Budapest, Akadémia Kiadó 1982.
2. BAUMGARTNER, W.: Naturrecht und Toleranz bei John Locke. Würzburg 1975.
3. Világosság, r. 1987, č. 5 (venované problematike tolerancie).